

G RUPE SOLIDARNE RAZMJENE

Počeci ekonomije solidarnosti u Hrvatskoj

Olga Orlić
Institut za antropologiju, Zagreb

Jer pazi, svaka kuna koju ja dam za nešto,
 ja nešto s tom kunom govorim,
 ja govorim u kakvom svijetu ja želim živjeti!
 (sugovornica iz okolice Zagreba)

Na globalnoj razini sve je jača svijest o tome da postojeći ekonomski modeli i nisu toliko uspješni, odnosno da uspješno generiraju isključivo nejednakost. Istovremeno jača i svijest o tome da ekološki problemi nisu nešto što neće ostaviti nikakve posljedice. Važno je da postajemo svjesniji da nije istina da nas se sve to uopće ne tiče i da ništa ne možemo promijeniti. Pojedini društveni pokreti, poput ekonomije solidarnosti, nastoje aktivno promijeniti postojeće stanje i ponuditi drugačija i bolja rješenja. Iako ideje koje zastupa ekonomija solidarnosti mogu djelovati idealistički i nedostižno, pojedine prakse pokazuju da je promjene moguće ostvariti, za početak na mikro-razini. Grupe solidarne razmjene jedan su od oblika takvih solidarnih praksi koje imaju transformativan potencijal. Iako ih je najjednostavnije opisati kao alternativni oblik nabave hrane (i to prvenstveno organske) izravno od proizvođača, grupe solidarne razmjene puno su više od toga. Ne samo da potiču ekološki način proizvodnje hrane, koji je dobar i za ljude i za okoliš, već potiču ravnopravne partnerske odnose između kupaca i proizvođača, stvaraju solidarnost i jačaju povjerenje među ljudima. U svijetu takve zajednice prakse ne predstavljaju novinu, a u Hrvatskoj su se pojavile tijekom zadnjih pet godina. U ovom radu iznosim neke od rezultata dosadašnjeg istraživanja grupa solidarne razmjene s područja Zagrebačke županije.

Ključne riječi: grupe solidarne razmjene, ekonomija solidarnosti, organska/ekološka poljoprivreda

Uvod

Za grupe solidarne razmjene (GSR) saznala sam od prijateljice koja se s obitelji odlučila na uzgoj organskog¹ povrća za vlastite potrebe, ali i za prodaju. Na moj upit o tome kome će i gdje prodavati povrće, ispričala mi je kako je nedavno saznala za GSR te kako se namjerava uključiti u jednu. Ne znam točno kako je ona saznala za GSR, ali znam da je ekološki vrlo osviještena, zaokupljena problemima duhovnosti, tolerancije, ravnopravnosti i društvene pravde (i to ne samo u razgovoru, već i kroz aktivno djelovanje). Uz to je i mlada te visoko obrazovana, a to je svrstava u skupinu ljudi s tzv. lijevim, zelenim ili alternativnim životnim stilom (tzv. *selectives*) (Grunwald 1992, prema Tomić Koludrović i Leburic 2002: 104-105). Novije studije posvećene problemu ekološke potrošnje tu kombinaciju politika životnog stila koji uključuje brigu za ekologiju, duhovnost, ljepotu i zdravlje te ujedno zagovara povratak

¹ Pod organskim podrazumijevam povrće, odnosno svu hranu koja je proizvedena metodom organskog uzgoja. Znaor I ostali pod organskom, ili ekološkom, biološkom ili alternativnom poljoprivredom podrazumijevaju poljoprivredni sustav koji isključuje poljoprivredne kemikalije i genetski inženjering te se oslanja na vanjske podražaju isključivo tamo gdje sustav ne može biti održan unutrašnjim procesima" (Znaor et al. 2014: 33).

prirodnom načinu života nazivaju eko-šikom (Barendregt i Jaffe 2014: 1). U oba slučaja radi se o pojedincima s visokim primanjima, a Barendregt i Jaffe eko-šik povezuju s ekološkom potrošnjom koja više nije isključivo protu-kulturna ili supkulturna, već elitna aktivnost koja je također postala važan element u postizanju i održavanju klasnih razlika (ibid.: 7). Sve to navodim zato što se upravo po nedostatku visokih primanja i elitizma moja prijateljica i njezina obitelj razlikuju od takvih okvirnih (te nužno nepotpunih) klasifikacija. Oni, naime, poput rastućeg broja ljudi u Hrvatskoj, sve teže podmiruju mjesečne troškove života, ponajviše zbog nemogućnosti pronalaska stalnog, sigurnog zaposlenja te neizvjesnosti ishoda samostalnih poduzetničkih pothvata. Neovisno o tome što su silno uspješni u nastojanjima da na alternativne načine privrede sve što je njihovoj obitelji potrebno (ili baš zato!), ta nesigurnost stalnog zaposlenja svrstava ih u prekarne radnike (Standing 2010).²

Upravo zbog toga što je njihova buduća egzistencija neizvjesna, a pokušaji samozapošljavanja ne daju neposredne rezultate, odlučili su svoju želju za zdravom i ekološki uzgojenom hranom spojiti s potrebom za preživljavanjem u vrijeme najnovije recesije. Pritom im je pomoglo i stečeno predznanje – iskustvo u poljoprivredi na imanju bake i djeda – te interes i završen tečaj permakulture. Zakupili su parcelu i na njoj počeli uzgajati organsku hranu za sebe i svoje prijatelje koji su zainteresirani za kupovinu takve hrane po prihvatljivim cijenama. To je bila osnovna ideja, ali tada im je netko iz šireg društva ukazao na postojanje GSR-a kao platforme koja spaja ekološke poljoprivrednike i potrošače koji smatraju da je čin potrošnje ujedno i politički čin. GSR je svojevrsna platforma za sve one koji svojim novcem žele izravno pomagati tzv. malom poljoprivredniku, ali ne bilo kakvom, već onom koji će, iz vlastitih uvjerenja i stavova, hranu uzgajati poštujući ekološke i moralne principe (bez pohlepe). Na taj se način zaobilaze prekupci (pa je cijena proizvoda manja), potiče se ekološka proizvodnja, ali se i stvara solidarnost između proizvođača i potrošača u krugu potrošnje. Mojoj se prijateljici to učinilo odličnim rješenjem, međutim tijekom prve godine poljoprivrednih aktivnosti ona i njezina obitelj morali su savladati probleme koji muče svake početnike (neznanje, učenje na vlastitim greškama i slično) te se nisu mogli aktivno uključiti u prodaju u okviru GSR-a. Moja se prijateljica uputila na tzv. velike mailing liste te sam i ja počela kupovati izravno od proizvođača, dolaskom na dogovorena mjesta dostave. Iako je moj postupak motiviran i željom za zdravom hranom, puno me više zaintrigirao takav oblik kupovine, u kojem i kupac i proizvođač prestaju biti samo pasivne (i to uglavnom nezadovoljne) karike u trgovinskom lancu, već postaju aktivni akteri u stvaranju alternativne prodajne mreže. Zaintrigirale su me i motivacije drugih članova, njihove priče i ideje o solidarnosti. S obzirom na to da se radi (lo) o relativno novoj pojavi, željela sam popratiti razvoj i, nadam se, širenje jednog takvog aktivističkog pokreta u Hrvatskoj. Ideja da se radi o aktivizmu nije međutim sveprisutna kod svih članova GSR-a, ali ni moje mišljenje da jest nije usamljeno (usp. Šimleša 2006: 14). GSR nije izrijekom naveden kao jedan od alterglobalizacijskih³ pokreta u podjeli koju navodi Amory Starr *Naming the Enemy – Anti-Corporate Movements Confront Globalization*, međutim se po

² Prekarijat, neologizam skovan od engleskog pridjeva *precarious* (u značenju neizvjestan) i termina proletarijat, prema Standingu označava jedan, mogli bismo reći, stalež ili klasu u nastajanju (ako već ne i nastalu) koju karakterizira neizvjesnost zaposlenja, te osjećaj nesigurnosti o budućnosti. Termin se počeo upotrebljavati u 1980-ima za povremene i sezonske radnike, ali, prema Standingu, danas ima drugačije značenje i obuhvaća rastuću klasu društva (ispod elita, salarijata, profesionalnih tehničara (tzv. *proficians*), i klasičnih radnika (kojih je sve manje), a iznad nezaposlenih i društveno bolesnih. Također, on smatra da treba praviti razliku među ugovorima na određeno i povremenog rada (Standing 2010: 10).

³ U knjizi *Drugačiji svijet je moguć* sociolog Dražen Šimleša upoznaje čitatelja sa širokom lepezom svjetskih suvremenih aktivističkih pokreta koji se daju svrstati pod krovni termin alterglobalizacijski pokreti. Iako se termin antiglobalizacijski koristi češće od termina alterglobalizacijski, te iako se brojni aktivistički pokreti etiketiraju tim pridjevom, Šimleša ističe kako takvo njihovo imenovanje i biti nije točno jer je većini aktivističkih pokreta zajedničko upravo to da nisu protiv globalizacije same po sebi (uostalom, ona im je i omogućila globalno umrežavanje i zajedničke akcije), već jednostavno žele drugačiju globalizaciju od ove postojeće, onu koja bi se pravednije odnosila prema ljudima i održivije prema prirodi (Šimleša 2006: 14).

svim osobinama uklapa u oblik aktivizma koji Starr naziva odvajanje/relokalizacija. Aktivisti koji zagovaraju odvajanje, to jest relokalizaciju, smatraju multinacionalne korporacije krivima za kontroliranje nacionalnih i internacionalnih ekonomija (takav je stav zajednički većini alterglobalizacijskih pokreta) te smatraju da je pravi način "otpora" potpuno se odvojiti i stvarati alternativan sustav na mirko-razini. Odvajanje/relokalizacija uključuje anarhizam, održivi razvoj, sitno poduzetništvo, suverenitet i religiozni nacionalizam⁴ (Starr 2001, prema Šimleša 2006: 20).

Održivi razvoj, prema navedenoj podjeli, obuhvaća permakulturu, bioregionalizam, organsku ili ekološku proizvodnju te urbane vrtove, a sve navedeno, osim urbanih vrtova, upravo predstavlja preduvjet za proizvođača koji želi postati ključna karika u lancu GSR-a. GSR je usmjeren na poticanje sitnog (malog) poduzetništva (vidjet ćemo iz svjetskih primjera da se ne radi isključivo o poljoprivredi, iako je ona najzastupljenija u GSR-ovima) i na taj način malim koracima pruža otpor korporacijama koje principima svojeg poslovanja generiraju nejednakost. U kontekstu alterglobalizacijskih pokreta suverenitet podrazumijeva otpor naroda, skupina i lokalnih zajednica prema multinacionalnim korporacijama i njihovom utjecaju na gospodarstvo i život, a GSR kroz svakodnevnu praksu, između ostalog, potiče samodostatnost i neovisnost od uvoza hrane te po tome predstavlja ključnu kariku u borbi za postizanje prehrambenog suvereniteta (Berkfield i Berkfield 2009: 250). Pritom treba imati na umu da postizanje potpune neovisnosti od uvoza nije cilj sam po sebi te su zagovaratelji prehrambenog suvereniteta svjesni da je apsolutni prehrambeni suverenitet ne samo nemoguć, već i nepotreban. Prema Izjavi o pravu na prehrambeni suverenitet iz 1996. godine koju je objavila Via Campesina,⁵ prehrambeni suverenitet podrazumijeva:

pravo naroda na vlastitu hranu i poljoprivredu, kako bi se regulirala domaća poljoprivredna proizvodnja i trgovina s ciljem postizanja održivog razvoja; kako bi se odredilo do koje granice poljoprivrednici žele ovisiti sami o sebi, kako bi se smanjilo odbacivanje proizvoda na njihovim tržištima i kako bi se prioritet u upravljanju i korištenju vodenih resursa dao lokalnim zajednicama.

S obzirom na vrlo čest diskurs o tome kako takvi "antiglobalizacijski" (odnosno alterglobalizacijski) pokreti u biti žele spriječiti trgovinu i razvoj, i u toj je izjavi naglašeno kako "prehrambeni suverenitet ne negira trgovinu, već promovira formulaciju trgovinskih politika i praksi koje služe pravu naroda na sigurnu, zdravu i ekološki održivu proizvodnju" (Izjava o pravu naroda na prehrambeni suverenitet⁶ iz 1996, Via Campesina., prema Berkfield i Berkfield 2009: 251). Također, brojne ekološke udruge uključene su u platformu NYELENi koji je objavila Europsku Deklaraciju o prehrani (<http://www.nyelenieurope.net/europeanfood-declaration/declaration/en.html>), u kojoj se hrana i voda definiraju kao univerzalna ljudska prava, a ne kao roba.⁷ Upravo činjenica da prehrambeni suverenitet polazi od pretpostavke da je pravo na zdravu hranu jedno od ljudskih prava (Schanbacher 2010: IX) razlikuje koncept prehrambenog suvereniteta (engl. *Food sovereignty*), od naizgled sličnog, ali prilično različitog koncepta osiguranja (dovoljnih količina) hrane (engl. *Food security*), koji propagiraju Organizacija Ujedinjenih naroda za hranu i poljoprivredu (FAO), Međunarodni monetarni

⁴ Religiozni nacionalizam ne bi spadao u aktivizam, prema Šimlešinom mišljenju.

⁵ Via Campesina je najpoznatija seljačka koalicija u svijetu koja zahtjeva suverenost u hrani i prestanak korporativne dominacije prehrambenim sektorom budući da produbljuje siromaštvo seljaka i malih farmara te pospešuje opasnost i širenje gladi (Šimleša 2006: 25).

⁶ Vlastiti prijevod.

⁷ U toj se deklaraciji, između ostalog, od tvoraca politike traži drugačiji pristup (ekološki, održiv, neškodljiv) zajedničkoj poljoprivrednoj politici (CAP-Common Agricultural Politics) Europske unije, stoga što smatraju da *grassroots* i lokalni pokreti naprosto nisu dovoljni da to promjene.

fond, Svjetska banka, Svjetska trgovinska organizacija i slične organizacije. Osiguranje (dovoljnih količina) hrane (*Food security*) usmjereno je, u širem smislu, na rješavanje osiguranja dovoljno hrane za rastuće stanovništvo, a u užem, na rješavanje problema gladi u svijetu. Sama ideja je svakako hvalevrijedna, međutim, nastojanja nisu polučila spektakularne rezultate. Problem gladi u svijetu i dalje ostaje neriješen, a brojne humanitarne pomoći usmjerene na rješavanje tog problema mogu kao dugoročnu posljedicu imati uništavanje lokalne proizvodnje (kao što se npr. u Somaliji 1985/86. dogodilo kada je program *Food for Peace* dostavio humanitarnu pomoć u hrani tijekom razdoblja žetve te tako smanjio cijene i demotivirao lokalne poljoprivrednike (Schanbacher 2010: 33). Glavni problem Schanbacher vidi u tome što se hrana sagledava kao roba, a proizvođači i kupci svedeni su na razinu ekonomskih agenasa. Koncept *Food security* rješenje vidi u malim poljoprivrednicima, ali tako da njihovi napori budu usmjereni na postizanje konkurentnosti na globalnoj razini, što zapravo znači njihovu orijentaciju na konvencionalnu poljoprivredu, koja se oslanja na umjetna gnojiva i zanemaruje nutritivnu vrijednost hrane.

Prehrambeni suverenitet hranu (ali i vodu!)⁸ tretira kao osnovno ljudsko pravo te nastoji postići isti cilj – osigurati dovoljno zdrave hrane za sve. Naglasak je, međutim, na lokalnom – hrana se proizvodi i konzumira lokalno (to je dobro i za poljoprivrednika i za potrošača, a dugoročno profitira cijela zajednica). Aktivisti koji se zalažu za prehrambeni suverenitet također smatraju da ključnu ulogu imaju mali poljoprivrednici, ali ne bilo kakvi, već oni koji hranu proizvode organski i moralno te bez štete za okoliš.

Ideje povezane s konceptom prehrambenog suvereniteta neodvojive su od ideje ekonomije solidarnosti u nastajanju. Autori knjige *Ekonomije solidarnosti* sami priznaju da je teško točno odrediti što je to ekonomija solidarnosti (takav je slučaj s većinom kompleksnih pojmova poput kulture, identiteta i sl.), ali su složni u tome da ona pruža nešto suprotno onome što nudi klasičan, neoliberalni pristup ekonomiji i čiji je konačni rezultat tzv. *homo economicus* (Kawano, Masterson i Teller-Elsberg 2009). *Homo economicus* rezultat je ideologija prema kojima se tržišta samoreguliraju: regulacija tržišta dovela do kolapsa ekonomije, a upravo samoreguliranje omogućava prosperitet. *Homo economicus* predstavlja racionalnog čovjeka koji je proračunat, samoživ i traži najveću nagradu za najmanje uloženi trud, brinući se pritom prvenstveno za sebe, a ne za širu zajednicu, okoliš i svijet. Možda je ta tvrdnja i istinita, smatraju autori, ali se svakako ne odnosi na većinu čovječanstva, koja se, prema mišljenju autora, ipak ponaša solidarno, odnosno ponaša se kao *homo solidaricus*. Ekonomija solidarnosti, koja se stvara kao alternativa postojećoj ekonomiji, na suvremenu ekonomsku krizu i njezine razarajuće posljedice gleda kao na priliku koju treba iskoristiti. Doticanje dna pruža priliku za nova rješenja, bilo da se radi o recikliranju starih ili o potpuno novim idejama (ibid.: 1). Hrana proizvedena ekološkim putem, koja se proizvodi i distribuira na način na koji to predlaže GSR, zauzima važno mjesto u takvoj ekonomiji (Fletcher 2009: 227). U Italiji je etnografiranje GAS-ova ukazalo na činjenicu da solidarna potrošnja putem GAS-ova ne uzrokuje samo neposrednu korist članovima (u smislu nabave kvalitetne hrane po prihvatljivim cijenama, iako je to prvi i neposredni učinak), već na višem nivou rezultira stvaranjem partnerskih odnosa punih povjerenja, što je svakako važno u vrijeme opće nesigurnosti i društvene fragmentacije (Grasseni 2013: 170). Cristina Grasseni, koja hranu sagledava kao totalnu društvenu pojavu u onom smislu u kojem je taj pojam definirao Marcel Mauss (Mauss 1966 [1925]: 76-78),⁹ uočila je i ulogu GAS-ova u transformaciji životnih stilova (ibid.:

⁸ Da je vlasništvo nad vodenim resursima itekako problematično zbog važnosti za različite aktere pokazala je Veronica Strang u knjizi *Gardening the world. Agency, Identity and the Ownership of Water*.

⁹ Totalna društvena pojava integrira nepovezane aspekte svakodnevice poput obiteljskih, ekonomskih, pravnih, religijskih, moralnih i estetskih te se kao totalitet očituje u individualnome iskustvu pojedinaca (<http://struna.ihj.hr/naziv/totalna-drustvena>

171) te je istaknula potencijal koji takav potencijalno globalni fenomen ima za preoblikovanje lokalnih ekonomija u vrijeme krize (ibid.: 173).

Hrvatsko selo i promjene koje su ga zahvatile predmet su interesa brojnih znanstvenika (Cifrić 2003; Sefarić 2002). Uočeno je da je poljoprivreda prestala biti "vođa gospodarstva" (Živić 2002: 125, prema Lukić 2012: 10). S time je povezan i značaj ljudskog potencijala, odnosno uočen trend napuštanja sela (Svirčić 2002: 125). Zanimanje poljoprivrednika također je stigmatizirano, prvenstveno zbog teškog rada koji ono podrazumijeva (o percepciji pravog seljaka vidi Obad 2012: 151). Idejom da ekološka poljoprivreda kao vrsta društvene inovacije može poboljšati ne samo poljoprivredu, već i gospodarski razvoj u Hrvatskoj prisutna je već neko vrijeme među hrvatskim znanstvenicima (Cifrić 2003: 346, Puđak i Bokan 2011; Pejnović, Ciganović i Valjak 2012). Recentni istraživački projekti posvećeni su analizi potencijala organske poljoprivrede za Hrvatsku i širu regiju (Znaor et al. 2014). Znaor i suradnici ne pristupaju problemu idealistički, već ukazuju i na stvarne prepreke koje treba uzeti u obzir. Tako ističu ulogu i značaj pojedinih industrija koje prate konvencionalnu, to jest industrijsku poljoprivredu (npr. kutinska Petrokemija koja zapošljava velik broj ljudi te izvozi svoje proizvode) kao važne socio-ekonomske čimbenike koji mogu sprječavati širenje organske proizvodnje (Znaor et al. 2014: 97).

Jedan od autora u zborniku *Selo kao izbor ili usud* ustvrđuje kako "seljak traži 'moralno' tržište ali takvo ne postoji" (Župančić 2002: 69). S obzirom na to da GSR predstavlja upravo takvo jedno moralno tržište, koje se nedavno pojavilo u Hrvatskoj, smatram da je važno saznati kako u praksi funkcionira jedna takva zajednica prakse¹⁰ (Leve i Wenger 1991) u nastajanju.

Razvoj grupa solidarne razmjene u svijetu

Principi i ideje na kojima se temelje GSR na različit su se način razvijali u različitim dijelovima svijeta, ponekad i istodobno, pa tako ne postoji jedinstveni naziv za takve prakse. Sukladno tome takve se aktivnosti ili prakse različito nazivaju od zemlje do zemlje: *teikei* princip poljoprivrede u Japanu, CADESA-e u Meksiku, CAS (*Community-supported agriculture*) u SAD-u ili ACS (*Agriculture soutenue par la communauté*) u regiji Quebec, GAS (*Gruppo d'Acquisto Solidale*) u Italiji, AMAP (*Association pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne*) u Francuskoj i Švicarskoj te GSR (grupa solidarne razmjene) u Hrvatskoj. Iako su temeljni principi gotovo uvijek isti, svaki model ima neke svoje specifičnosti.

Začeci ideje na kojima su zasnovane grupe solidarne razmjene vuku korijene iz japanskog *teikei* principa.¹¹ Tamo su grupe solidarne razmjene, nazvane *teikei*, osnovane 1971. godine, s ciljem suprotstavljanja tzv. modernoj poljoprivredi koja se temeljila na energiji dobivenoj iz fosilnih goriva, mehanizaciji, kemikalijama te uzgoju monokultura na veliko. Uz istodobni uvoz viškova poljoprivrednih proizvoda iz SAD-a (na temelju poslijeratnih ugovora) nije čudo da je većina poljoprivrednih proizvoda bila kontaminirana kemikalijama, a sela zapuštena. Japanska udruga za organsku poljoprivredu (JOAA) nastoji funkcionirati prema *teikei*

pojava/25567/#naziv), odnosno u individualnom iskustvu pojedinca ili zajednice objedinjava naizgled nepovezane aspekte društvene cjeline (prema Supek 1987: 8).

¹⁰ Leve i Wenger definirali su zajednicu prakse kao grupu koja uči kroz praksu. U ovom slučaju "učenje" shvaćam sveobuhvatnim pojmom koji uključuje promjene u stavovima kod svih uključenih pojedinaca.

¹¹ *Teikei* je pojam na japanskom jeziku koji se koristi u mnogim situacijama i općenito znači "uzajamnost" ili "partnerstvo". (Medić et al. 2013).

principu te tako ostvariti uzajamnu podršku i povjerenje proizvođača i potrošača. Međutim, upravo je u Japanu *teikei* princip poljoprivrede danas u opadanju (Hatano 2008: 22). Analiza je pokazala da su problemi koje muče *teikei* grupe u Japanu raznoliki – od posve internih do onih koji se tiču društvenih promjena. Odnosi kupaca i proizvođača nikada nisu bili potpuno simetrični, jer su i jedni i drugi mogli koristiti i druge izvore nabave ili distribucije proizvoda. Problem obilnog uroda koje kupci *teikei* grupe ne mogu (ili ne žele) apsorbirati također je važan, kao i šire društvene promjene, poput manjeg broja *teikei* članova, promjene životnih stilova kupaca koji više ne znaju upotrebljavati određene sezonske namirnice, već tijekom cijele godine zahtijevaju istu vrstu proizvoda. Problem za *teikei* predstavlja i sve manji broj na volontiranje spremnih kućanica, koje sve više iskorištavaju mogućnost zapošljavanja izvan kuće (što ukazuje ne potrebu zasebne analize upravo uloge žene kućanice u japanskoj *teikei* poljoprivredi, ali i neuključivanje mlađih u grupe (bilo sa strane proizvođača ili kupaca) te unutrašnja neslaganja (Hatano 2008: 29-32). S obzirom na to da na tržištu danas postoji niz trgovina organskim proizvodima (kojih nije bilo 1970-ih), dio kupaca ne želi se više mučiti kako bi dobavili organske proizvode izravno od proizvođača stoga što postoje i jednostavniji načini. Upravo posljednji problem ukazuje na to da je u određenoj mjeri u Japanu došlo do razdvajanja koncepta kupovine ekološki uzgojene hrane od principa solidarne ekonomije. Razlog je, naravno, u kompliciranosti postupka nabave. U Hrvatskoj, gdje je pokret još uvijek na početku, ta se kompliciranost ne negira, ali joj se pridodaje dimenzija angažiranosti ili dubinske posvećenosti, kako ističe jedan od pokretača GSR-a u Hrvatskoj:

čak smo i rekli da mora biti komplicirano... Zbog toga što kompliciranost... zapravo gradi odnose (...) ne kompliciranost, nego kompleksnost... jer onda čovjeku je stalo, onda se on tome posveti (...) Ako je to vrlo jednostavno, stisneš gumb... i dođe doma.

Gotovo istodobno s japanskim *teikei* sistemom, ali bez njegova utjecaja, pojavili su se projekti sličnih tendencija u Europi (Švicarska) i Sjevernoj Americi (SAD). Godine 1978. pored Geneve u Švicarskoj pokrenuta je švicarska varijanta GSR-a, *Les Gardiens de Cognac*, a do 1980. godine pokrenuta su još dva. Do 2000. godine nije se ništa događalo, da bi se nakon 2000. godine broj GSR-ova povećao (Roque et al. 2008: 17). Zanimljivo je da većina švicarskih GSR-ova unajmljuje zemlju te da sami članovi aktivno rade na poljima (ili su dužni svoje nesudjelovanje financijski nadoknaditi (Medić et al. 2013). Analizom dviju studija slučaja koje su proveli znanstvenici koji sudjeluju na FP projektu INSIGHT, vidljivo je da su u jednom od ta dva slučaja inicijatori novog GSR-a bili roditelji s dvoje djece, koji su svojoj obitelji željeli osigurati kontinuiranu opskrbu ekološkom hranom. Pomoć su prvo zatražili od različitih kantonskih agencija, ali su informacije koje su dobivali od njih bile nedovoljne, ili su pak morali plaćati njihove usluge, što si nisu mogli priuštiti. Stoga su se obratili nevladinim udrugama i pojedincima koji nisu naplaćivali svoje usluge te su, uz njihovu pomoć, uspjeli naći poljoprivrednika koji se, odustavši već postojeće od suradnje s veletrgovcem (zbog sve većih zahtjeva, a sve manje zarade), odlučio na direktnu prodaju te je bio zainteresiran za taj oblik širenja posla. Taj je poljoprivrednik angažirao druge ekološke proizvođače za novonastali GSR, koji, prema podacima autora, opskrbljuje 70-ak obitelji. Taj je slučaj zanimljiv jer ukazuje na dvije bitne stvari. Prva je osobni angažman pojedinaca, koji postaju pokretači procesa (akteri), a drugi je nemogućnost gradskih ili kantonalnih službi da pruže zadovoljavajuće informacije. Ključnima su se pokazale različite nevladine udruge koje su posjedovale tražene informacije i pomogle u stvaranju kontakata (ibid.: 20).

Pokret je iz Švicarske prenesen u Ameriku i danas je sjevernoamerička verzija GSR – CSA (*Community-supported agriculture*) vjerojatno najbrojnija. Tamo su 1986. godine posto-

jala svega dva imanja koja su radila na principu CSA, dok ih je do 2000. godine oformljeno preko tisuću (Greer 1986, prema Sharp, Imerman i Peters 2002). I ovdje je dijeljenje rizika između proizvođača i potrošača jedan od važnih faktora solidarnosti. Rebecca Flecher dotaknula je još jedan važan problem poljoprivrednika uključenih u CAS-ove – dostupnost obradive zemlje za poljoprivrednike. Farmeri u SAD-u vrlo često sami ne posjeduju dovoljno financijskih sredstava za trajno posjedovanje zemlje, ili bi pak u natjecanju s investitorima, koji zemlju žele kupiti kao npr. građevinsko zemljište, izgubili. Flecher opisuje dva konkretna slučaja u kojima su članovi CSA grupe omogućili farmerima posjed zemlje, a sebi osigurali organske proizvode. Pomoću modela zajedničkih udjela (engl. *shared equity model*) farmeri su ili dobili zemlju na trajno korištenje, uz uvjet da se zemlja nastavi obrađivati nakon njihovog umirovljenja (Fletcher 2009: 232), ili su oni sami postali vlasnici zemlje, uz određena ograničenja prilikom potencijalne prodaje (ibid.: 233). S obzirom na to da se u spomenutim primjerima radilo o farmerima koji su već imali razvijenu vlastitu mrežu kupaca putem CAS-a, u oba su se slučaja sami članovi tih mreža aktivno uključili u prikupljanje novaca koji je farmerima omogućio nastavak rada, a njima samima osigurao opskrbu hranom kakvu žele (ibid.: 230-233). Taj postupak kupaca ukazuje ne samo na solidarnost između proizvođača i kupaca, već i na važnost i nužnost (a u konačnici i uspjeh) vlastitog angažmana u osiguravanju ekološki proizvedene hrane.

Prema podacima iz hrvatske brošure GSR-a, u Francuskoj je prvi GSR pokrenut 1984. godine na imanju Les Olivades u blizini Toulona, također nakon susreta s CAS-ovima u SAD-u. Ubrzo je osnovan prvi AMAP, odnosno MAP (*Association pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne*). Danas ih je u Francuskoj preko 2000. Princip je takav da se proizvodi distribuiraju u košaricama koje podmiruju tjedne potrebe četveročlane ili peteročlane obitelji, a sadržaj košarice određuje se unaprijed. Unaprijed se i plaća, čime potrošač preuzima rizik poljoprivrednika, s obzirom na to da se može dogoditi da urod propadne zbog različitih razloga (uobičajeno kod organske proizvodnje). Volontiranje je također dio prakse na imanjima tima AMAP (Medić et al. 2013: 19-20). S obzirom na plaćanje unaprijed zanimljiva je činjenica da je u Hrvatskoj takav princip nekim potrošačima sumnjiv. Jedna potrošačica uključena na mailing listu ispričala mi je kako se u slučaju dvije proizvođačice povrća koje su zatražile da im se mjesečni iznos za proizvode plati unaprijed kod određenog broja potrošača pojavilo nepovjerenje, odnosno sumnja na prevaru. Neki su čak izjavili kako to nije nimalo solidarno, ukazujući time na vlastito nerazumijevanje procesa u koji su se uključili. Takva sumnja u mogućnost prevare potvrđuje činjenicu o prilično niskoj razini društvenog povjerenja u Hrvatskoj, koje neki nazivaju i društvenim povjerenjem u užem smislu (povjerenje na horizontalnoj razini, među građanima¹² (Strika 2005: 1155)). Da se u Hrvatskoj događa svojevrsna epidemija nepovjerenja na svim razinama potvrdila je i jedna proizvođačica mesa koja je također prepričala nevjericu jedne proizvođačice povrća kada su joj kupci sami ponudili plaćanje unaprijed:

I šalje mi poruku neki dan ... X mi je rekla da će mi platit predujam za povrće!!! Ono, ljudi nisu navikli da im se uopće plaća...

Gruppi d'Acquisto Solidale (GAS), odnosno grupe solidarne potrošnje u Italiji pokrenute su 1994. godine u Firenci, i to neovisno od sličnih pokreta u drugim zemljama. Njihova je specifičnost u tome što nisu usmjerene samo na poljoprivredu, već je fokus na solidarnoj potrošnji

¹² Za razliku od te horizontalne razine društvenog povjerenja, političko bi povjerenje trebalo shvatiti u smislu "vertikalnog, uzajamnog društvenog povjerenja između građana i organiziranih asocijacija njihovih političkih predstavnika (političkih stranaka, lobija i sl.), odnosno povjerenja građana u institucije (političkog sustava" (Strika 2005: 1155).

općenito. Pokret je usmjeren protiv suvremenog načina konzumerizma, provode se kampanje za sustavno ignoriranje velikih ili surovih proizvođača, te se 1997. izdaje *Vodič za kritičku potrošnju*. Talijanska riječ *consumatore* (u značenju konzument ili potrošač) dodavanjem jednog slova "t" u naziv postaje *consumattore*. S obzirom na to da riječ *attore* na talijanskom znači akter ili sudionik, tom zanimljivom igrom riječi solidarni potrošač i kroz svoj naziv postaje aktivnim sudionikom u potrošnji. GAS-ovi su u Italiji pokrenuti s poljoprivrednim proizvodima, a polako obuhvaćaju sve širu paletu proizvoda (obuća, osiguranje i energija). Autori brošure napominju kako je time dobiven lokalni proizvod, proizveden prema specifikacijama potrošača (ljepila na bazi vode i sl.) te je, što je danas u doba ekonomske krize jednako važno, otvoreno 75 radnih mjesta. Kao negativna strana talijanskih GAS-ova navodi se činjenica da je u drugom planu kontakt s proizvođačem, nema plaćanja unaprijed te nema volontiranja na nivou (Medić et al. 2013: 21-22).

Etnografiranje jedne lokalne grupe solidarne razmjene

Od travnja 2013. godine pa do završetka pisanja ovog teksta, u istraživanju sam se fokusirala na područje Zagreba i okolice te GSR-ove koji djeluju na tom području. Okosnicu istraživanja činili su proizvođači od kojih i sama nabavljam hranu, osobe koje su uključene u organizaciju GSR-a u Hrvatskoj (do kojih sam uspjela doći) te članovi GSR-a ili pojedinci koji kupuju putem mailing liste do kojih sam uspjela doći osobnim kontaktima ili metodom snježne grude.

Sugovornike u istraživanju podijelila sam u tri skupine: a) skupina osnivača, organizatora ili administratora (osobe "zaslužne" za pokretanje GSR-a u Hrvatskoj), b) proizvođači ekološke i organske hrane i c) kupci. U istraživanju sam koristila polustrukturirani dubinski intervju (deset intervjuova) te metodu etnografskog opažanja. S obzirom na to da do određene mjere i sama sudjelujem u takvom načinu nabave namirnica (zato što sam se priključila grupi koja se rasformirala) od travnja 2013. godine, moglo bi se reći da se radi o sudjelovanju s promatranjem. Namjeravam proširiti istraživanje i na Istru.

Prilikom razgovora sa sugovornicama primijetila sam, a i jedan od organizatora GSR-a u Hrvatskoj je to istaknuo kao zanimljivo, raznolikost shvaćanja GSR-a (poput simbola koji mnogi dijele, ali pritom ne dijele nužno sva njegova značenja, već mu dodaju i neka svoja (Cohen 1985: 14)).

GSR [je] neka vrsta organizacije ljudi koja je zapravo u nekakvom neformalnom obliku, ne... Svaki ima svoju vlastitu interpretaciju o tome što to jest.

Sugovornici se slažu oko toga ideja GSR-a u Hrvatsku došla 2009. i to iz Italije. Jedan od sugovornika ispričao mi je kako su on i još jedan čovjek iz Bosne i Hercegovine tijekom posjeta GAS-ovima u Italiji dobili "zadatak" da ideju prošire u te dvije zemlje. U pomalo šaljivoj priči o početnim neuspjesima, konačan početak GSR-a u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (za BiH nemam podatke) dogodio se kad se u priču uključio ZMAG (Zelena mreža aktivističkih grupa) i kad je u njihovim prostorijama održana radionica:

A u toj radionici se krenulo, zapravo cijeli taj proces sastavljanja takvog modela je krenuo od potrebe ljudi... Došli su neki ljudi koji su došli, ja bih rekao predstavili kupce, onda neki ljudi koji su kao predstavili proizvođače... bilo to baš pravi proizvođače ili potencijalni proizvođače.

Čini mi se važnim napomenuti kako se GSR u Hrvatskoj razvija u dva pravca koji, uza sve sličnosti, imaju i određene bitne razlike. Tako npr. GSR-ovi u Istri podržavaju i rade isključivo s certificiranim proizvođačima. Jedna od osoba zaslužnih za prenošenje ideje GSR-a iz Italije u Hrvatsku napominje kako je to zato što se u Istri oko GSR-a angažirao jedan od najstarijih eko-certificiranih proizvođača. GSR-ovi u Istri tako su na pulskoj tržnici dobili i svoj prostor za prodaju, koji se koristi jednom tjedno, ali postoji. Za razliku od istarskih GSR-ova, GSR-ovi u sjeverozapadnoj Hrvatskoj krenuli su drugim putem, barem što se eko-certifikata tiče. Naime, i proizvođači i kupci izrazili su sumnju u kriterije i postupak certificiranja, ističući kako se i ovdje "mulja" i kako zapravo sustav kontrole certificiranih proizvođača nije dovoljno dobar. Svjesni su kako je danas tržišna niša ekoloških proizvoda prepoznata kao unosna te da je stoga mnogi zlorabe. Ono što ističu kao prednost GSR-a jest stvaranje povjerenja i osobnih odnosa unutar GSR-a, kada kupac zna da proizvođač dijeli iste stavove o hrani i kada je siguran da će hranu proizvoditi u skladu s tim stavovima. Zanimljivo je da i članovi GAS-ova u Italiji, prema pojedinim istraživanjima, ne bilježe visok stupanj povjerenja u postupak licenciranja (Grasseni 2013: 78), a na sličan zaključak može navesti i tvrdnja kako i u Japanu znatan udio organskih proizvođača u okviru *teikei* poljoprivrede zauzimaju oni proizvođači koji nemaju certifikat (Hatano 2008: 23).

Međutim, čak i unutar grupe koja slično razmišlja o važnim pitanjima, poput licenciranja i certificiranja, postoje razmimoilaženja. Postoje različite interpretacije GSR-a za svakog pojedinog uključenog. Na sjeverozapadu Hrvatske čiji proizvođači gravitiraju Zagrebu kao glavnom "potrošaču", jedna od prvih GSR gotovo se rasformirala upravo zbog razmimoilaženja koje je nastalo zbog različitih definicija transparentnosti i GSR-a.

GSR je u tom smislu alternativna prodajna mreža koja povezuje proizvođače specifične vrste namirnica i njihove kupce... Nadalje definirao je kako je demokratski ponudeno – mreža povjerenja... mreža pouzdanog trećiranja porijekla proizvoda, mreža ekološki osviještenih građana koji razmjenjuju svoja poljoprivredna dobra(?) i proizvode proizašle iz male kućne ekonomije.

Sa željom izrade neke vrsta statuta (s obzirom na to da se ne radi o udruzi upisanoj u Registar udruga) ili svojevrsnog manifesta, oformila se radna grupa, tzv. grupa admina, koja je nastajala u manjoj skupini poradi na potrebnim dokumentima.

Više od godinu dana smo se sastajali i pričali o tome, kako možemo postići transparentnost. S naše strane koji bi bili prijedlozi prema svim ostalima... koji su sudjelovali, jer je lakše raditi u malim... s malom grupom, nego sa velikom... i tak, kak smo uspjeli nešto... razvijati, onda bi sazvali cijelu grupu i o tome raspravljali (...). Bio je neki statut, bilo je... neki način kako... filtrirati ljude, da si siguran da čovek... koji ulazi unutra u svom tom procesu je stvarno dobronamjeran, u smislu... stvaranja solidarnosti (...). to su bili sve prijedlozi... I ono, u jednom trenutku, u vrlo kratkom roku je sve to se promijenilo od svega što smo mi tada nekako formalizirali... ostale su samo par stvari, jedan je bilo konsenzualni način odlučivanja... koji, pitanje je koliko se on više i koristi... konsenzus definiran na način da... ljudi koji se s određenom odlukom ne slažu, mogu s time ipak živjeti...

U samom procesu očito je došlo do određenih nerazumijevanja pa stoga jedan sudionik ističe (pričajući o procesu usvajanja, to jest neusvajanja statuta):

Odjedamput, ono, je krenula diskusija, gdje su ljudi imali komentar na ovo, na ono... na svaku sitnicu, na sve unutra... upravo zato jer nekak, nisu bili uključeni... i sad su, kao, nekaj kaj su oni [misli na tzv. grupu admina] već možda razradili, prošli proces, možda

i te iste ideje pa su onda došli do toga da ne valja, pa do neke druge... sad su oni s tom novom došli tu, a ljudi nisu prošli taj proces, ne... nego su hteli oni vidjet zakaj ta ideja ne funkcionira... da oni znaju, i kak nisu bili uključeni... tak je na kraju to sve palo u vodu... i krenulo se ispočetka radit.

Rezultat te rasprave su smjernice na stranicama GSR-a, koje definiraju temeljne principe prema kojima GSR treba funkcionirati. Prije svega je to solidarnost, a ona se, prema riječima jednog organizatora, temelji na sljedećim točkama: transparentnost, uzajamnost, efikasnost. U samoj brošuri GSR-a navodi se kako je temelj svega transparentnost, koja rezultira povjerenjem, a u konačnici se stvara solidarnost (Medić et al. 2013).

Percepcija solidarnosti u grupama solidarne razmjene

S obzirom na prilično neodgovarajući naziv (razmjenu, koja nije isključena, ali je svakako manje važan element u djelovanju GSR-a), zanimalo me što pojedini akteri u hrvatskim GSR-ovima smatraju solidarnošću u kontekstu GSR-a. Za većinu sugovornika na prvom je mjestu odnos povjerenja koji se stvara između dvije strane:

Taj se odnos gradi, jer ne odlučiš ti povjerenje se gradi, ne odlučiš ti da imaš povjerenje u nekoga... (smijeh)

Povezivanje ljudi u smjeru, ono, pravednije razmjene usluga i dobara...

Solidarnost podrazumijeva i međusobno uvažavanje proizvođača i kupaca – od toga da kupci dolaze sami po svoju robu na zakazano mjesto i vrijeme, s vlastitim vrećicama, do toga da dijele rizik s proizvođačima, plaćajući im unaprijed (iako ta praksa tek treba u potpunosti zaživjeti u Hrvatskoj) ili imajući razumijevanja za prepreke i probleme koje oni mogu imati u procesu proizvodnje. Posjeti proizvođaču ne služe samo “provjerama” ekološkog načina proizvodnje, već i stvaranju dugotrajnih i osobnih veza. Riječima jedne od proizvođačica:

Želim da moji kupci budu moji kupci dok god jedu, i da onda njihova djeca i unuci budu moji kupci.

Pritom, kad se govori o kupovanju i kupcima, ne misli se na klasičan obrazac kupovine u kojem nas ne zanima kako je nastao proizvod, kako živi osoba koja ga je proizvela, već se želi stvoriti drugačiji odnos prema hrani i njezinom proizvođaču, koji uključuje poštovanje, brigu, razumijevanje i podršku s obje strane. Pritom sam od pojedinaca (iz kategorije kupaca) čula svojevrstu kritiku o tome kako u stvari nije riješen problem solidarnosti proizvođača s kupcem u trenutku kada on (kupac) npr. izgubi svoju kupovnu moć (gubitak posla ili slično). Iako je pitanje postavljeno više kao retoričko te se, prema mojim saznanjima, nitko nije pozabavio pokušajem rješavanja tog problema, dio je rješenja moguće preuzeti iz Švicarske, gdje u pojedinim GSR-ovima postoji obaveza članova grupe da pomažu u radu na polju. Oni koji to nisu u mogućnosti, plaćaju višu (ili punu) cijenu proizvoda. Jer osim sustava podrške proizvođaču koja se očituje kontinuiranom nabavom njegovih proizvoda, pojedini proizvođači ističu kako im distribucija oduzima puno vremena koje bi, u suprotnom, mogli posvetiti organskoj poljoprivredi. Stoga u drugim zemljama nije neobično da članovi grupe sami odlaze po proizvode za sebe i ostale. U jednom se slučaju u Hrvatskoj to također dogodilo, čak uz određene nagrade za vozače. Međutim, valja napomenuti da su takav razvoj situacije

“potaknule” i nacionalne zakonske odredbe koje ne dozvoljavaju distribuciju proizvoda na javnim prostorima pojedinih gradova i općina bez plaćanja posebne dozvole.

Jedan od inicijatora GSR-a u Hrvatskoj također ističe povezivanje kupaca kao jedan od ciljeva GSR-a. To se nastoji postići kvartovskim GSR-ovima, što se u Zagrebu i ostvarilo, te su pojedini kvartovski GSR-ovi izuzetno uspješni. Kvartovski GSR-ovi funkcioniraju tako da organiziraju predstavljanje pojedinih proizvođača, a proizvođači, u slučaju dogovora oko suradnje, jednom tjedno ili po dogovoru dostavljaju svoje proizvode članovima grupe na dogovorenom mjestu.

Suradnja proizvođača i kupaca ne uključuje isključivo kontinuiranu nabavu namirnica, već i neke druge aktivnosti. Tako je član jednog GSR-a naveo primjer kada je grupa neplanirano otkupila od proizvođačice jabuka sav njezin urod kako bi joj “spasili” godinu, to jest kako bi sljedeće godine mogla bez gubitka ponovno pokrenuti proizvodnju. Drugi, pak, primjer jednog vrlo aktivnog kvartovskog GSR-a ukazuje na to kako su članovi grupe unaprijed platili sjetvu OPG-u (obiteljsko poljoprivredno gospodarstvo) od kojeg dobavljaju povrće, kako poljoprivrednik ne bi morao ulaziti u zaduživanje kod banaka. “Dug” je vraćen distribucijom redovitih košarica povrća koje članovi tog GSR-a nisu plaćali u određenom razdoblju. Bilo je i pokušaja prikupljanja novčane pomoći pojedinim proizvođačima, ali smatram da to nije redovita praksa i da njen odjek nije prevelik. Ipak sve to pokazuje na želju proširivanja osobnih odnosa između proizvođača i kupca.

Važan element solidarnosti u lancu GSR-a je i cijena, iako treba istaknuti kako postizanje niže cijene nije ključni princip funkcioniranja GSR-a (usp. Hatano 2008: 25).

da, još jedna stvar što se solidarnosti tiče – cijena! Prije GSR-a i sveg tog pokreta u zajednici, općenito (...) ljudi koji imaju organsku firmu, eko... nabiju cijene... ono... ne znam, kila krumpira dvanaest kuna, a na placu je dvije... ili mislim, ono, baš užasno nabiju cijene... Kila pileline, eko, je sedamdeset kuna, što je van pameti... ko normalan si to može priuštiti? (...) To je onda u ovim GSR pokretima... koliko sam primijetila, i kod drugih proizvođača, s cijenama... ne razvija se taj elitizam, nego, ne znam, moje osobno cijene prate nekakve cijene na placu, dućanu (...) Jer smatram da je to fer cijena za taj proizvod...

znam ljude kaj znam da žele organsku hranu... a možda im, možda su zaposleni, imaju malu djecu ine da im se putovat na plac ili naručivat od X (proizvođač organskom hranom) koji je skup... ili u xx (dućan organskom hranom) koji je užasno skup... kužiš.

U kontekstu razumne cijene važno je naglasiti već spomenuto dobivanje eko-certifikata, koji za intervjuirane članove GSR-a ne podrazumijeva nužno i ekološki proizveden proizvod, već smatraju da se radi o tome da su veliki igrači na tržištu prepoznali tu tržišnu nišu kao profitabilnu i žele je popuniti bez odgovarajućih radnji koje bi garantirale prefiks eko (priprema zemljišta, sadnja biljaka bez umjetnih gnojiva i sličnih. dodataka, drugačije tretiranje i prehrana životinja, bez GMO-a i sl.).

Moralnim načinom proizvodnje (ekološkim) i razumnom cijenom proizvoda proizvođači su solidarni s potrošačima, cijene ih i uvažavaju te ih ne izrabljuju. Zauzvrat, važno im je da i kupci njih cijene:

vidi se razlika između GSR kupaca ili općenito kupaca koji su osviješteni o hrani, po tome što žele i kupaca koji su tu, koji poljoprivrednika smatraju, onim tamo nekim bokcom koji proizvodi za njih (...) što ljudi nemaju onaj odnos: Kao, poljoprivrednik – siromah – ne mora on zaraditi! Ja želim zaraditi svoju poštnu plaću, zašto ne?

Posljednji citat ukazuje na važan simbolički element koji kupovina putem GSR uključuje – vraćanje digniteta izuzetno teškom zanimanju seljaka. Život na selu često se romanizira i

idealizira kao povratak prirodi. Međutim, istina je da poljoprivrednici svakodnevno teško i naporno rade te da nemaju godišnjeg odmora. Ukoliko ih se pritom ne cijeni ili ih se podcjenjuje, ne postoji poljoprivredna politika koja će donijeti toliko željene pozitivne rezultate, ukoliko se oni uistinu priželjkuju.

Motivacija za uključivanje u grupe solidarne razmjene

Različiti su motivi uključanja u GSR, a u nekoliko se navrata kod proizvođača spominje kriza – najčešće gubitak posla – kao uzročnik, to jest poticaj za organsku poljoprivredu i takav oblik “direktnog marketinga”. Međutim, postoje i drugačije priče. Tako npr. u jednom slučaju mlada obrazovana proizvođačica svjesno odustaje od posla u struci i okreće se alternativnom uzgoju stoke (uzgoj stoke bio je obiteljska tradicija, s tom razlikom da se prije radilo o konvencionalnom uzgoju stoke). Stoga je sugovornica u mogućnosti točno navesti prednosti koje pruža organski uzgoj (i u financijskom smislu, ali i u smislu rasterećenja od nepotrebnih poslova).

Drugi, pak, proizvođači GSR mrežu vide kao sredstvo za dopunu svojih prihoda, ili pak odustaju od konvencionalnog načina trgovine, uglavnom zbog troškova koji su povezani s takvim načinom i koji, u konačnici, računicu čine neisplativom. Gubitak posla je također važan motiv. Jedna sugovornica ističe:

Dakle, što se događa s propalim mljekarima? Oni ne umru i ne nestanu s kugle zemaljske, oni su samo odjavili svoju djelatnost. I dalje imaju krave ili prodaju, on nije prodao, on je naprosto, umjesto da prodaje to mljeko po kunu osamdeset... prodaje nama po pet, samo onda mora proizvest puno manje, radi sir... i to mu je tlaka, mrzi ga radit, da ima novaca ne bi ga radio, jer je to tlaka, to treba, znaš ono.. Ali nama ga prodaje po, ne znam, dvajspet kuna komad i tu se kupi uvijek, par sto kuna i njemu je to novac...

Što se kupaca tiče, većina sugovornika ističe želju za zdravom hranom po razumnim cijenama kao glavni motiv. Oni koji su i prije pojave GSR-a pazili na vrstu prehrane sjećaju se kako su ljudi koji su se hranili ekološkim proizvodima smatrani svojevrsnim čudacima (alternativcima), ali napominju kako se danas takva predodžba mijenja:

Pa sad sve više ima kužiš, ja imam osjećaj do nedavno da su... bili ljudi koji onak biraju nešto organsko ili briju da je nekaj zdravo... da su bili kao čudaci, ono, kao neki vegetarijanci... vegani, nekakvi harekrišnovci, znaš, ono, maltene tak, ono, ovi su čudni... oni briju na zdravu hranu! Kaj imaš brijat na zdravu hranu, sve je to dobro što jedemo! A da sad je sve više i više ljudi svjesno, baš, onak, zanimljivo je gledat to... i poslovni ljudi, koji možda, znaš, briju ono neki film, ali počeli su onak, pazit šta stavljaju u sebe, počeli su onak, kužiš, mislim da se jako širi ta svijest, ono... o tome...

Pojedini sugovornici u istraživanju ističu kako su svjesni da se radi o “rodnoj” i “klasnoj priči”:

Mislim, ovo sve skupa je jedno klasno obilježena priča (...). Mislim, ja znam po članovima! Da. Mi smo svi većinom visoko obrazovani... možda, svi, visokoobrazovane žene, materijalno zbrinute, koje ili rade ili, a neke i prilično materijalno zbrinute...

Iako se protiv teze da se radi o određenoj vrsti elitizma može upotrijebiti argument da je cijena organskih proizvoda u takvom kratkom lancu nabave niža od one u specijaliziranim dućanima organske hrane, odnosno da uglavnom prati cijene na tržnicama, i dalje kao poten-

cijalan problem ostaje kompleksnost takve nabave koja zahtijeva osobni angažman, odlazak na dogovorena mjesta u određeno vrijeme.

Naravno, moraš imati vremena. Najbolji je ovaj napad Jamiea Olivera na siromašne koji kuhaju (...) lošu hranu. Pa zamisli, ja si mogu sad zamislit, samohrana majka dvoje djece, troje djece, bez ikakvog novca... što bi ona sad četiri sata dnevno razmišljala o kuhanju, nabavci... kad, mislim? Ti si, znaš ona Maslovljeva piramida potreba? Ti ako si neispavan, očajan, i brineš o preživljavanju nemaš vremena... [brinuti o nabavi zdrave hrane]

Prema rezultatima ankete koju je proveo Ivan Sarjanović na uzorku od 46 ispitanika, članovi mailing lista GSR-a uglavnom imaju između 30 i 40 godina, a ističu se visokom obrazovnom strukturom (čak 70% sa završenim fakultetom ili magisterijem/ doktoratom). Ivan Sarjanović analizirao je i motivaciju sudjelovanja u GSR-u. Iako treba napomenuti kako su rezultati prilično ujednačeni, neznatnu prednost imaju tzv. eko-socijalni razlozi (ekološka svijest, zdrava hrana i pomoć poljoprivrednicima) u odnosu na ekonomske (jeftinija cijena) (Sarjanović 2014).

U SAD-u istraživanja su ukazala na brojne dobrobiti za kupce i proizvođače, ali i ukazala činjenicu da od poljoprivrednika izravno ili na tržnicama najčešće kupuju visokoobrazovane bjelkinje s iznadprosječnim prihodima te da, iako su cijene takvih proizvođa jeftinije, za one nižih prihoda glavnu prepreku predstavlja ulaganje vremena (i benzina) (Abel, Thompson i Meretzki 1999). Cairns, de Laet, Johnston i Bauman su u studiji o kanadskim tzv. eko-majkama (onima koje uz brigu o svojem djetetu, ujedno brinu i o okolišu, to jest kupuju ekološke proizvode) ukazali na to da je eko-potrošnja jedan od oblika potrošnje povezane s brigom o nekome (tzv. *caring consumption*, u ovom slučaju o djeci) kojim se ostvaruje rodno oblikovana klasna razlika. Taj elitni oblik potrošnje povezane s majčinstvom nastoji se prikazati kao prirodan, ne-problematičan i osnažujući (Cairns et al. 2014: 100-101). Važnost posjedovanja informacija, vremena i novca, odnosno kulturnog i ekonomskog kapitala, uzrokuje napeosti te osjećaj razočaranja i neuspjeha u slučaju neispunjenja ideala eko-majke (ibid.: 113). Iako nisu svi sugovornici osvijestili rodnu pozadinu kupovine organskih proizvoda, većinu kupaca čine majke male djece (to naravno ne znači da uvijek majke odlaze u nabavu, ali one potiču takav oblik nabave). I u Italiji su istraživači svjesni da se radi o rodnoj i donekle klasnoj priči (niži srednji sloj) (Grasseni 2013: 72). Svijest o određenim ekonomskim preduvjetima prisutna je i kod mojih sugovornika iz Zagreba, koji kao otežavajući problem navode, primjerice, neposjedovanje automobila (iako nisu rijetki dolasci biciklom ili pješke na mjesta dostave, a u slučajevima kada je potrebna vožnja, članovi grupe bez automobila jednostavno ne voze i nitko to od njih niti ne očekuje). Također, kod narudžbe većih količina mesa problem može predstavljati i nedostatak prostora u gradskim stanovima za velike škrinje za zamrzavanje, kao i nevoljkost uzimanja svih dijelova npr. teleta. Plaćanje gotovinom (u vrijeme kad se većina troškova odgađa putem kreditnih kartica) također može predstavljati jedan od ograničavajućih faktora prilikom većih narudžbi ili ideje o "pretplati".

Zanimljiva je konstatacija jednog od osnivača i *admina*, koji sâm ima izrazito aktivistički stav o GSR-ovima, da pojedini kupci uopće ne percipiraju GSR kao neku vrstu aktivizma:

znači imao sam prilike upoznati ljude sa liste koji nemaju ništa od aktivističke brije u sebi. Ali smatraju da je sasvim okej jesti zdravu hranu....

Vrlo je zanimljivo obrazloženje motiva uključivanja u GSR jednog kupca, u kojem ističe važnost brige o vlastitom zdravlju, između ostalog i zbog sve očiglednijeg nestajanja dostupnosti brojnih tekovina, ili kako ističe sugovornik "mitova", poput javnog zdravstva.

oboje [smo] htjeli da ima što više, ajmo reći, potencijala (...) da sebi i djetetu potražimo što više mogućnosti za što manje oboljenja i ono, znaš, što manje rizika... Ne znam kako bismo razmišljali, da (...) da živimo u nekoj situaciji u kojoj još uvijek funkcioniraju neki glavni mitovi o sigurnosti zaposlenja, o dostupnosti kvalitetne zdravstvene zaštite i tako dalje. Vjerujem da bismo slično furali, ali nipošto ne s tolkom fanatičnom odlučnošću. [smijeh]

Ovaj iskaz potvrđuje nepostojanje političkog, vertikalnog društvenog povjerenja u institucije, kada čovjeku preostaje jedino povjerenje u obitelj i pojedince (usp. Kohn 2008: 80). Taj je problem nepovjerenja u institucije prisutan i u Hrvatskoj, kao i u drugim postkomunističkim zemljama (Budak i Rajh 2012; Pehlivanova 2009) Ako GSR-ove obuhvaćene ovim istraživanjem odlučimo sagledati i kao jedan od oblika neformalne ekonomije (shvaćene kao paralelan sustav privređivanja koji funkcionira mimo zakonski utemeljenoga i organiziranoga formalnog tržišta rada (prema Rubić 2013: 69)), treba neprestano imati na umu da je to tako upravo zbog razočaranja i nepovjerenja u sustav i institucije, odnosno da sustav nije ispunio očekivanja građana.

Problemi s kojima se susreću članovi grupa solidarne razmjene

Iako GSR-ovi u Hrvatskoj imaju dobru perspektivu, ukoliko ih se prepozna kao potencijalne generatore ekonomskog rasta, sami članovi kao veliku prijetnju ističu činjenicu da organska poljoprivreda nije percipirana kao strateški cilj i da javne politike pogoduju "velikim igračima", a ne tzv. malim poljoprivrednicima.

u jednom trenutku se može desiti da nekome to postane smetnja (...) Vjerujem da dok ne dođe do tog sukoba, to [GSR] će samo rasti...

Zakonske odredbe, koje zapravo poskupljuju rad organskim poljoprivrednicima, već su uzrokovale probleme pojedinim proizvođačima.

Osim vanjskih prijetnji, kao jedan od većih problem unutar GSR-a ističe se prevelik angažman uvijek istih pojedinaca koji onda volontiraju prilikom obavljanja pojedinih (sitnih, ali svejedno potrebnih) aktivnosti koje je nužno provesti da se narudžbe provedu i obave. Pojedini GSR-ovi imaju i forume, pa je potrebno i njihovo administriranje. Tako zapravo manjina i njihovo "podmetanje leđa" omogućuje neometanu nabavu. To pak, riječima jedne sugovornice, iako nije posve solidarno, ipak je nužno, jer je u ovom trenutku za GSR bitno da ima dovoljno članova za "ozbiljnije" narudžbe.

Pa to se sad događa taj frirajding u GSR-u gdje imaš jednu jezgru koja sve organizira i administrira, a imaš dio ljudi koji samo kupuju... Ali ovoga... mislim nije ni to loše, tebi je za snagu GSR-a važno da vas ima dovoljno za narudžbe... znači, ti sa dvadeset ljudi ne možeš nikakve količine ozbiljne naručiti, a sa sedamdeset već možeš.

Jedno od rješenja koje svi priželjkuju je veći osobni angažman svakog kupca uključenog u GSR, odnosno obaveza da barem na neki način doprinese organizaciji osobnim angažmanom, a ne samo činom potrošnje.

Zaključak

Na temelju dosadašnjeg istraživanja moguće je zaključiti kako su GSR pokret i s njime povezana ideja ekonomije solidarnosti i u Hrvatskoj naišli na plodno tlo i postepeno se počeli afirmirati.

Trend pojave aktivnosti poput GSR-ova, urbanog vrtlarjenja i sl. pokazuje da se u Hrvatskoj javlja pristup ekonomiji i okolišu (urbani vrtovi pokrenuti su u Zagrebu, Varaždinu i drugdje, a urbani vrtlari nisu nužno pojedinci kojima je vrt potreban zbog podmirivanja prehrambenih potreba). Ekološka problematika postaje sve važniji čimbenik u svakodnevnom životu, a to su prepoznali i političari¹³ (čime se može otvoriti novi poligon za manipulaciju), pa antropološka istraživanja značaja koji pojedinci pridodaju tim problemima i kako se na osobnoj razini s njima nose mogu biti važan pokazatelj donositeljima odluka. Za očekivati je da će se GSR u Hrvatskoj nastaviti širiti, etablirati se i s vremenom riješiti neke od postojećih, već uočenih problema o kojima govore sugovornici u istraživanju, ali i da će se susresti s nekim novim, posve drugačijim i vjerojatno neočekivanim. Zbog straha od "velikih igrača" jedan od osnivača GSR-a u Hrvatskoj ističe kako je potrebno dovoljno osnažiti pokret kako bi on bio spreman "uzvratiti" mogućim, ali očekivanim pritiscima:

tada kad dođe do tog sukoba ... umjesto da se ljudi povlače u strahu, da daju sa šakom po stolu i ... da naprave pritisak da se to nekako regulira ... jer, GAS-ovi u Italiji su regulirani, ne samo to, država potiče zbog toga što se prihvaća tamo da je mali proizvođač kako se kaže, fundament ekonomije ...

Smatram da aktivnosti povezane s GSR-om imaju potencijal postepeno promijeniti kupovne, ali i druge svakodnevne navike članova, te tako osjećaj nemoći za postizanje promjena zamijeniti osjećajem zadovoljstva zbog vlastite aktivne uloge u poticanju promjena odozdo. GSR-ove smatram jednim od najznačajnijih aktivističkih pokreta u svijetu danas, jer drugačijim sagledavanjem i pristupom hrani pružaju adekvatan odgovor na tri goruća svjetska problema – zdravlje, gospodarstvo i ekologiju. Upravo zbog toga smatram da bi ova tema zahtijevala aktivniji (gotovo aktivistički) angažman antropologa, odnosno ono što Beck i Maida nazivaju angažiranom antropologijom (Beck i Maida 2013).

LITERATURA

- Abel, Jennifer, Joan Thomson i/and Audrey Maretzki. 1999. "Extension's Role with Farmers' Markets. Working with Farmers, Consumers, and Communities". *Journal of Extension* 37/5. <http://www.joe.org/joe/1999october/a4.php> (10. 5. 2014.).
- Barendregt, Bart i Rifke Jaffe. 2014. "The Paradoxes of Eco-Chic". U/In *Green Consumption. The Global Rise of Eco-Chic*. B. Barendregt i/and J. Rifke ur/eds. London, New Delhi, New York, Sidney: Bloomsbury, 1-18.
- Beck, Sam i/and Maida Carl, ur/eds. 2013. *Toward Engaged Anthropology*. London, New York: Berghahn Books.
- Berkfield, Richard i/and Berkfield, Angela. "From Food Security to Food Sovereignty. Why Vermonters Need Food Sovereignty". U/In *Solidarity Economy I. Building Alternatives for People and Planets*. E. Kawano, T. N. Masterson, J. Teller-Elsberg, ur/eds. Amherst: Centers for Popular Economics, 249-257.
- Budak, Jelena i/and Edo Rajh. 2012. "Corruption Survey in Croatia. Survey Confidentiality and Trust in Institutions". *Društvena istraživanja* 21/2(116): 291-313. [<http://dx.doi.org/10.5559/di.21.2.01>]
- Cairns, Kate, Kim de Laat, Josée Hohnston i/and Shyon Bauman. 2014. "The Caring, Committed Eco-mom. Consumption Ideals and Lived Realities of Toronto Mothers". U/In *Green consumption. The Global Rise of Eco-Chic*. B. Barendregt i/and J. Rifke, ur/eds. London, New Delhi, New York, Sidney: Bloomsbury, 100-116.
- Cifrić, Ivan. 2003. *Ruralni razvoj i modernizacija. Prilozi istraživanju ruralnog identiteta*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

¹³ Najnoviji primjer iz naše zemlje je stranka OraH (Održivi Razvoj Hrvatske) koja u svom nazivu sadrži sintagmu održivi razvoj (<https://www.orah.hr/>).

- Cohen, Anthony P. 1985. *The Symbolic Construction of Community*. New York, London: Routledge. [<http://dx.doi.org/10.4324/9780203323373>]
- Ferguson, Ann. 2009. "CEDESA, Women, and the Food Sovereignty Movement in Mexico." U/In *Solidarity Economy I. Building Alternatives for People and Planets*. E. Kawano, T. N. Masterson, J. Teller-Elsberg, ur/eds. Amherst: Centers for Popular Economics, 241-248.
- Fletcher, Rebecca. 2009. "Protecting Local Food and Farms through Models of Shared Equity." U/In *Solidarity Economy I. Building Alternatives for People and Planets*. E. Kawano, T. N. Masterson, J. Teller-Elsberg, ur/eds. Amherst: Centers for Popular Economics, 227-239.
- Grasseni, Cristina. 2013. *Beyond Alternative Food Networks. Italy's Solidarity Purchase Groups*. London New Delhi, New York, Sidney: Bloomsbury.
- Hatano, Takeshi. 2008. "The Organic Agriculture Movement (Teikei) and Factors Leading to its Decline in Japan". *Journal of Rural and Food Economics* 54/2: 21-34.
- Kawano, Emily, Thomas Neal Masterson i/and Jonathan Teller-Elsberg. 2009. "Introduction". U/In *Solidarity Economy I. Building Alternatives for People and Planets*. E. Kawano, T. N. Masterson, J. Teller-Elsberg, ur/eds. Amherst: Centers for Popular Economics, 1-7.
- Kohn, Marek. 2008. *Trust. Self-Interest and the Common Good*. Oxford: Oxford University Press.
- Leve, Jean i/and Etienne Wenger. 1991. *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lukić, Aleksandar. 2012. *Mozaik izvan grada – tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*. Samobor:Meridijani.
- Marcel Mauss 1966 [1925]. *The Gift*. London:Cohen and West Ltd.
- Medić, Aleksandar et al. 2013: Brošura GSR-a, Zelena mreža aktivističkih grupa, Zagreb. <http://www.grupasolidarnerazmjene.net/gsr-brosura/povijest-pokreta-ili-gsr-u-svijetu> (13. 5. 2013.).
- Obad, Orlanda. 2012. "Prednosti podređenosti, slabosti emancipacije? Kako hrvatski poljoprivredni poduzetnici doživljavaju EU". *Studia ethnologica Croatica* 24: 147-166.
- Pehlivanova, Plamena. 2009. "The Decline of Trust in Post-communist Societies. The Case of Bulgaria and Russia". *Suvremene teme* 2/1: 32-47.
- Pejnović, Dane, Anita Ciganović i/and Valentina Valjak. 2012. "Ekološka poljoprivreda Hrvatske. Problemi i mogućnosti razvoja". *Hrvatski geografski glasnik* 74/1: 141-159.
- Pudak, Jelena i/and Nataša Bokan. 2011. "Ekološka poljoprivreda. Indikator društvenih vrednota". *Sociologija i prostor* 49/190(2): 137-163.
- Roque, Olivier, Erik Thévenod-Mottet, David Bourdin i/and Dominique Barjolle. 2008. *Innovations in Direct Marketing in Agriculture in Switzerland 1. General review 2. Case study: Community-supported Agriculture*. http://www.academia.edu/2500060/Innovations_in_Direct_Marketing_in_Agriculture_in_Switzerland_1_General_review_2_Case_study_Community-supported_Agriculture (20. 6. 2013.).
- Rubić, Tihana. 2013. "Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj. Analiza diskursa". *Studia ethnologica Croatica* 25: 61-92.
- Sarjanović, Ivan. 2014. "Uloga grupa solidarne razmjene u razvoju ekološke poljoprivrede u Hrvatskoj". *Geoadria* 19/2 (u tisku).
- Schanbacher, William D. 2010. *The Politics of Food. The Global Conflict between Food Security and Food Sovereignty*. Santa Barbara, Denver, Oxford: Praeger Security International.
- Sefardić, Dušica, ur/ed. 2002. *Selo. Izbor ili usud*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Sharp, Jeff, Eric Imerman i/and Greg Peters. 2002. "Community Supported Agriculture (CSA). Building Community among Farmers and Non-Farmers". *Journal of Extension* 40/3. <http://www.joe.org/joe/2002june/a3.php> (18. 5. 2013.).
- Standing, Guy. 2011. *The Precariat. The New Dangerous Class*. London, New York: Bloomsbury.
- Strika, Melanija. 2006. "Perspektive međuodnosa solidarnosti, povjerenja i dobrovoljnosti u hrvatskom društvu". *Bogoslovska smotra* 75/4: 1153-1174.
- Strang, Veronica. 2009. *Gardening the World. Agency, Identity and the Ownership of Water*. New York: Berghahn Books.
- Supek, Olga. 1987. "Darivanje kao totalna komunikacija". *Etnološka tribina* 10: 7-18.
- Svirčić, Anđelina. 2002. "Grebastica u razdoblju tradicije. Usporedba sa Primoštenom i Šibenikom. U/In *Selo. Izbor ili usud*. D. Sefardić, ur/ed., Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 99-130.
- Šimleša, Dražen. 2006. *Četvrti svjetski rat. Globalni napad na život / Drugačiji svijet je moguć: Priče iz našeg dvorišta*. Zagreb: Što čitaš.
- Tomić Koludrović, Inga i Anči Leburici. 2002. *Sociologija životnog stila*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Znaor, Darko et al. 2014. *Unlocking the Future. Seeds of Change. Sustainable Agriculture as a Path to Prosperity for the Western Balkans*. Heinrich Böll Stiftung.
- Župančić, Milan. 2002. "Vitalni poljoprivrednici i drugi akteri u razvoju ruralnih područja." U/In *Selo. Izbor ili usud*. D. Sefardić, ur/ed. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 35-71.
- <http://struna.ihj.hr/naziv/totalna-drustvena-pojava/25567/#naziv>.
- <http://www.joaa.net/english/teikei.htm>.
- <http://www.zmag.hr/hr/vijesti/proslavili-smo-gsr-rodjendan!>
- <http://www.nyelenieurope.net/europeanfooddeclaration/declaration/en.html>).
- <https://www.orah.hr/>.

Community-Supported Agriculture. The Beginnings of Solidarity Economy in Croatia

Summary

At the global level awareness about economic models that are not very good and successfully generate only inequality becomes more and more apparent. At the same time the awareness of the fact that ecological problems always have consequences increases. It is important we become aware that the abovementioned is the problem of ours and that it is us who can do some changes. Some social movements, such as solidarity economy for example, try to change the existing situation and to offer different and better solutions. Although ideas represented by solidarity economy may seem idealistic and unattainable some practices show the changes can be achieved, first of all at the micro level. The community-supported agriculture is just one of the forms of such solidarity practice having transformative potential. Although it is easy to describe such communities as a form of alternative network of food provisioning (primarily organic one) directly from a producer, the community-supported agriculture has much wider meaning. It encourages not only the ecological production of food friendly to people and environment; it contributes to equal partnership relations between buyers and producers as well, thus creating solidarity and trust among people. In other countries such communities have been existing for many years but in Croatia they have appeared in the last five years. This paper deals with some of the results referring to the research of community-supported agriculture in the broader area of Zagreb County.

Key words: community-supported agriculture, solidarity economy, organic/ ecological agriculture